

binnenlandse zaken gedaan waren en verdedigde zijn standpunt met de stijfhoofdigheid en het gebrek aan souplesse die hem op latere leeftijd zouden karakteriseren. Ook een zekere 'jalousie de métier' tegenover de inderdaad veel kundiger Staring zal bij dit alles een rol gespeeld hebben. Onhandige pogingen het conflict bij te leggen hadden geen succes en de arbeid werd uiteindelijk, tot Van Breda's grote ergernis, aan Staring alleen opgedragen.

Het opstel van M. van den Bosch dat deze affaire behandelt is veruit het langste van het boek. De opzet is niet zeer gelukkig: de geschiedenis van de commissie wordt uiteengezet aan de hand van een chronologisch op de notulen gebaseerd verslag van wat er in alle afzonderlijke achtenvijftig vergaderingen van de commissie besproken werd. Wat meer synthese zou een overzichtelijker verslag hebben opgeleverd. Vooral storend is dat nu organisatorische en wetenschappelijke zaken door elkaar staan. Het geduld en de nauwkeurigheid waarmee Van den Bosch zijn onderzoek verricht heeft is overigens bewonderenswaardig.

Van de Bosch' artikel wordt voorafgegaan door een competent verslag van L. Ghijs en L. Vercauteren van het totstandkomen van een soortgelijke kaart van België. Van Breda had daar enige bemoeienis mee gehad. Verder bevat het boek een reeks kortere opstellen respectievelijk over Van Breda's natuurkundig instrumentarium (door Van Breda's slordigheid bleek het moeilijk hier een nauwkeurige opgave van te doen) (J.G. de Bruijn), over zijn werkzaamheden als botanicus (P. Smit en Th.J.J. Kooien) en over zijn zoölogische (A.S.H. Breure) en zijn paleontologische arbeid (A.S.H. Breure). Dan zijn er nog twee korte notities over Van Breda als conservator (A.S.H. Breure) en over zijn functioneren als secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (J.G. de Bruijn). Bijzonder aardig zijn tenslotte de (door A.S.H. Breure en J.G. de Bruijn bewerkte) verslagen die Van Breda geeft van zijn Europese studiereizen in de jaren 1810, 1812-1813 en 1817. Hij bezoekt de rariteiten-kabinetten van een aantal geleerden, volgt hier en daar college en toont daarbij evenveel belangstelling voor de persoonlijke eigenaardigheden van de docent als voor diens betoog. Hij woont een aantal operaties bij (in Parijs) en wat hij daarbij te zien krijgt is werkelijk afgrijselijk.

Het boek, financieel gesteund door het Prins Bernhard Fonds, is zeer luxueus uitgegeven. Zowel de prachtige band, de fraaie bladspiegel en het mooie lettertype dragen ertoe bij dat men het boek met veel genoegen ter hand neemt. Tenslotte moet mij wel van het hart dat ik mij heb afgevraagd of zo een middelmatig man als Van Breda al die aandacht wel waard is geweest. Maar hoe zouden we de grootheid van bijvoorbeeld een Maxwell (die zes jaar na Van Breda's dood zijn befaamde *Electricity and Magnetism* publiceerde kunnen taxeren, als we niet op de hoogte zijn met de prestaties van de middelmaat? In ieder geval geeft het boek een goed, zij het vrij treurig beeld van wat de Nederlandse wetenschapsbeoefening voorstelde in de eerste helft van de vorige eeuw.

F.R. Ankersmit

Jeannine Lothe, *Paupérisme et bienfaisance à Namur au XIXe siècle, 1815-1914* (Collectie on histoire Pro Civitate LI; Brussel: Gemeentekrediet van België, 1978, 455 blz., BF750,—, D/1978/0139/1).

In deze studie wordt men geconfronteerd met de problematiek van incidentele, tijdelijke armoede en de staat van permanente behoeftigheid. Alleen in het laatste geval wil de schrijfster van pauperisme spreken, ook al ontbreekt in Namen een proletariaat in de klassieke zin ten gevolge van het afwezig zijn van een dominante concentratie van industriële ondernemingen. De tijdgenoot gebruikt de term pauperisme niet vaak. In de bronnen zelf

wordt gesproken van armen, behoeftigen, armenklasse, gemeene man, de hulp behoevende werkman, enz. Alleen schrijvers uit de negentiende eeuw als E. Ducpetiaux en E. Laurent maken gebruik van genoemde terminologie.

Zoals reeds opgemerkt werden vroeger allerlei termen door elkaar gebruikt. Een distinctie die men in de Naamse bronnen wel tegenkomt, is dat in de archieven van particuliere liefdadige instellingen en organisaties veelal gesproken wordt van 'pauvre' en dat bij het burgerlijk armbestuur meestal de term 'indigent' gebruikt wordt. Er wordt in België met name rond 1850 onderscheid gemaakt tussen de termen arm en behoeftig. Pauvre is een meer algemeen begrip en slaat op degene die tegen, op of vlak onder het bestaansminimum zit. Indigent is degene die lijdt en in een noodsituatie verkeert. Behoeftigheid is in deze betekenis een absoluut kwaad, terwijl armoede een relatief kwaad is. De arme kan bij alle hardheid van zijn situatie zo nodig zonder aalmoes en hulp in leven blijven, terwijl de behoeftige bij gemis aan ondersteuning veroordeeld is om te sterven. Tevens is opvallend, dat bij de gegeven omschrijving de echte behoeftigen object van zorg zijn voor het burgerlijk armbestuur, terwijl de particuliere liefdadigheid zich meer richt op materiële toeslag op het minimumbestaan van de armen.

Een kwestie die door Lothe gesignaleerd wordt, is dat de auteurs uit de negentiende eeuw aan het begrip pauperisme, begrepen in de zin van een chronische staat van behoeftigheid, ook een morele lading geven. Dit geschiedt door de term te koppelen aan bijkomende verschijnselen als criminaliteit, prostitutie, onkunde, moreel verval, alcoholisme, te hoge woondensiteit in de armenwijken, gebrek aan hygiëne, enz.

Het boek bestaat uit vier delen. Het eerste behandelt het pauperisme als zodanig en geeft aan bij welke publieke en particuliere instanties de behoeftigen terecht kunnen. Daarbij worden onder andere genoemd het bureau van weldadigheid, de bank van lening, de vereniging Vincentius à Paulo en de diverse gestichten. In een apart hoofdstuk wordt ingegaan op de materiële levenscondities en de morele toestanden bij de Naamse volksklasse. De bedelarij bleef gedurende lange tijd in de negentiende eeuw een probleem dat men niet definitief wist op te lossen. Immers ondanks de vele verbodsbepalingen van de overheid en ondanks mooie geschriften over opvoeding tot arbeidzaamheid, had men gewoon niet voldoende financiële middelen om een afdoend alternatief te bieden. Naast onwil bij sommigen om te werken is het goed voor ogen te houden, dat de bedelingsinstanties te weinig geld hadden om allen te helpen en dat de werkgelegenheid bij bedrijfsleven en dienstensector onvoldoende was om allen een bestaan te verschaffen. Zeker in de jaren van grote nood zoals in 1817, toen een groot deel van de Naamse bevolking voor meer of minder dan de helft van de dagelijkse behoeften op steun was aangewezen, schoten de financiële middelen volledig tekort om iedereen op te vangen.

Het tweede deel van de studie van Lothe betreft de oorzaken van het pauperisme. Deze zoekt zij allereerst in de sterke demografische expansie met name in de perioden 1818-1828 en 1880-1890. In de eerste periode nam het aantal ondersteunden met 60 à 80% toe, terwijl in de jaren 1880-1890 daarentegen de stedelijke overheid de piek in de bevolkingsgroei beter wist op te vangen door een aantal sociale maatregelen. Een andere verklaringsfactor is de stagnatie in de economische ontwikkeling ter plaatse. Er is zelfs in diverse perioden van de negentiende eeuw sprake van ernstige teruggang in het lokale bedrijfsleven. Het volgende punt is de stijgende trend van de kosten van levensonderhoud, terwijl het reële loonpeil daarbij achter bleef. Met name de grote gezinnen, waar de kosten voor voedsel zwaar op het huishoudbudget drukten, kwamen hierdoor in moeilijkheden. Aan dit proces kwam pas in de tweede helft van de negentiende eeuw een einde. Vanaf 1867-1868 hield de stijging van de levensmiddelenprijzen op. Daarna treedt een daling op. Vanaf 1883 begint het

reële loonniveau wat omhoog te gaan.

Het derde gedeelte handelt over de maatregelen om het pauperisme te bestrijden. In het begin van de negentiende eeuw is de overheid actief op dit terrein onder andere via het Bureau de Bienfaisance. Interessant is dat de vroeger veelvuldig gebruikte term *charitas* vervangen wordt door het begrip weldadigheid. Deze verandering in terminologie wijst op een toename van de laïcering van de armenzorg in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Vervolgens komen in het boek aan de orde gestichten voor bejaarden, zieken, wezen, vondelingen, gehandicapten, blinden en lijders aan oogziekten. De bank van lening bleek in de behoeften van velen te voorzien. Gezien de hoge opnamekosten had men in Namen moeite bedelaars te plaatsen in het provinciaal bedelaarsgesticht.

Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw nemen allerlei particuliere groeperingen initiatieven op het terrein van de sociale zorg. Te wijzen valt op de vereniging *Vincentius à Paulo*, verenigingen van dames uit de gegoede stand tot het doen van goede werken gericht op hulpbehoevenden, congregaties van vrouwelijke religieuzen zoals *les soeurs de la Charité de Namur*, die zich toelegden op de verzorging van zieke armen, en *les petites soeurs des Pauvres*, die zich met name bezighielden met de zorg voor arme bejaarden. Een andere groep waren *les dames du Bon Pasteur*, die zich richtten op de verzorging van wezen, vondelingen en kinderen met opvoedingsmoeilijkheden. Ook de vrijmetselarij liet in Namen van zich horen door het opzetten en stimuleren van filantropische activiteiten. Naast het helpen in incidentele noodsituaties richtte de aandacht van de loge zich op de oprichting van een volksbibliotheek, een avondschool, een bewaarschool, een volksbank en op het organiseren van lezingen.

Naast instellingen en groepen hebben ook verscheidene filantropisch ingestelde personen een meer dan gewone rol gespeeld in het Naamse. Zo valt te noemen de kanunnik L.F.J. de Hauregard. Deze zette zich in voor de verbetering van de positie van degenen die in de gevangenis verbleven, en voor de opvang van hen die hun straf hadden uitgezeten, een vroege vorm van reclasseringswerk. Zijn activiteiten op dit terrein hebben een uitstralingseffect gehad in België bij de hervorming van het gevangeniswezen. Een andere figuur die vermeld dient te worden, is F.J.D. Arnould, directeur van de bank van lening en een voor-
aanstaand lid van de loge in Namen. Hij heeft veel gedaan om de opzet en werking van de bank van lening te verbeteren. Hij voegde hieraan een spaarkas toe. Hij zette zich tevens in voor de verbreiding van het volksonderwijs. Naast de twee genoemde figuren kende Namen nog andere personen die zich als weldoeners voor de armen verdienstelijk maakten.

De activiteiten, uitgaande van particulieren, waren bepaald niet overbodig. De overheid stelde slechts beperkte geldmiddelen ter beschikking voor sociale ondersteuning. In een groot deel van de negentiende eeuw vertoont dit beleid een zekere starheid. Sociale zorg wordt vooral na 1830 steeds meer een zaak van het particulier initiatief. Tegenover het sociaal immobilisme van de overheid steken scherp af de dynamiek en generositeit van allerlei particuliere groeperingen op het vlak van de verzorging van de mens in nood. Pas op het eind van de eeuw zullen de overheidssubsidies ruimer worden.

Naast lenigen van directe nood is ook via preventieve maatregelen getracht nood te voorkomen of in te dammen. Als een belangrijk hulpmiddel daarbij werd de verspreiding van het elementair volksonderwijs beschouwd. Het eerst startte men met zondagsscholen voor de kinderen der armen. Dezen kregen les in godsdienst, lezen, schrijven en rekenen. Voor de beste leerlingen waren op het eind van het schooljaar prijzen beschikbaar in de vorm van kleding en schoeisel. Later stopt men met deze vorm van onderricht. Intussen is het lager onderwijs voldoende uitgebouwd zowel op initiatief van de stedelijke overheid als door activiteiten van particuliere zijde onder andere door *les frères des Ecoles Chrétiennes* voor

jongens en door les soeurs de Notre Dame voor meisjes. Tot circa 1860 wordt het onderwijs aan kinderen van armen sterk beheerst door congregaties van religieuzen. Rond 1880 blijken echter de stedelijke openbare scholen de meeste leerlingen te hebben. De schoolstrijd heeft het voordeel dat het aanbod van onderwijs stijgt.

Naast onderwijs werden onderlinge verzekering en coöperatie beschouwd als geëigende instrumenten om het pauperisme te bestrijden en om het lot van de arbeider te verbeteren. Er kwamen coöperaties tot stand zowel tot voordelig inkopen van voedingsmiddelen als tot het komen tot eigen woningbezit. L. Delisse richtte het blad *Le Coopérateur de Namur* op. Hij werd een van de pioniers van de coöperatieve beweging in België. Soms riepen de initiatieven op dit terrein protesten op van de zijde van de middenstand. Een coöperatie van katholieken, gericht op de exploitatie van een broodbakkerij, gaf aan de participanten spaarbiljetten uit. In geval van ziekte hadden de bezitters daarvan gedurende drie maanden recht op gratis levering van brood.

Het laatste deel van de indrukwekkende studie van Lothe analyseert de houding van de Naamse burgerij tegenover het verschijnsel pauperisme. Dit gebeurt door de lokale kranten en periodieken uit die tijd op dit punt na te gaan. Interessant is, dat de schrijfster heeft kunnen traceren, in hoeverre ter plaatse in bibliotheken uit de negentiende eeuw boeken, brochures en tijdschriften over het armoedeprobleem aanwezig waren. Verder heeft zij onderzocht de houding van de Naamse bisschoppen en van de vrijmetselaarsloge tegenover dit fenomeen. Ook de opstelling van de werkgevers inzake de positie van de werkende klasse is onderwerp van onderzoek geweest. Zij ziet bij deze materie drie invalshoeken: het al of niet open staan voor het probleem van het pauperisme, de feitelijke houding tegenover de armen en de stellingname ten aanzien van maatregelen ter verbetering.

Via een groot aantal bijlagen, bestaande uit statistieken en grafieken, wordt de publikatie die reeds een uitvoerig notenapparaat kent, verder met cijfermateriaal onderbouwd. Het is niet alleen een zeer gedegen studie geworden, maar tevens een die met verscheidene nieuwe vraagstellingen komt. De enige kritiek die te uiten valt, is dat de periode 1890-1914 in de tekst relatief weinig belicht wordt. Voor het overige kan dit boek model staan voor soortgelijke studies over dezelfde problematiek in andere steden.

H.F. J.M. van den Eerenbeemt

Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie, C.H.E. de Wit, *Thorbecke, staatsman en historicus*; J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen* (Nijmegen: SUN, 1980, 373 blz., f32,50, ISBN 90 6168 253 7).

De hier te bespreken uitgave bevat twee boeken in één band: een studie van De Wit over Thorbecke, gevolgd door een fotomechanische herdruk van Thorbecke's *Historische Schetsen* naar de tweede druk uit 1872. De studie van De Wit is bedoeld als een inleiding op het werk van Thorbecke. Het gaat natuurlijk niet aan in 1981 de schetsen van Thorbecke te recenseren, daarom beperken we ons hier tot het boek van De Wit. Sinds zijn dissertatie uit 1965 is De Wit bekend geworden door zijn pogingen om het geschiedbeeld van de modernisering van het politiek bestel in Nederland - ongeveer de periode 1780 tot 1848 - aan een grondige revisie te onderwerpen. Niet in de laatste plaats dankt De Wit zijn bekendheid aan de kritische, vaak zeer kritische besprekingen die zijn boeken kregen. De Wit heeft zijn 'inleiding' ambitieus opgevat. Zijn 176 bladzijden zijn in drie delen onderverdeeld: een proloog over het leven van Thorbecke en de eerste poging tot hervorming tot ongeveer 1848, een inleiding tot de *Historische Schetsen* en een derde deel, epiloog, over de jaren